

SZÉKELY JÁNOS
(1929)

Székely János előbb költőként, majd a hetvenes években próza- és drámaíróként vált ismertté. A romániai magyar irodalomban őrá illik leginkább a poeta doctus kifejezés. A Nyugat formakultúrájának igazi örököseként lépett fel, míveséget társított gondolati igényességgel, Kosztolányi bravúros formakultúráját Szabó Lőrinc önboncoló könyörtelenségével kapcsolta össze. Verseinek fő gondolati iránya a világépítő, világgazdagító emberi magatartás kimunkálása. *A folyó* című költeményében az alkalmazkodva-teremtés példázatát láthatjuk: a folyó alkalmazkodik a mederhez, de formálja is azt. Ember és kor küzdelmében Székely János gondolkozása szerint az embernek alkalmazkodnia kell a korhoz, hogy megvalósíthassa önmagát. Egyre erősebben megszólalnak azonban gondolati költeményeiben ezzel a nézettel ellentétes eszmék és események is. *Dózsa* című poémájában Dózsa György a kínhalál hatalmas méltóságú vállalása révén emelkedik történelemformáló erővé. Ezt az alkalmazkodástól a szembeszegülésig ívelő gondolatsort összegezi *Ígéretekkel, kényszerekkel* (1969) című versében. A világ a megtévesztés sokféle fufangjával szeretné a személyiséget magához alacsonyítani. A versben a szembeszegülő indulat egyre fokozódik, váratlanul választékos jelzős szerkezetek („ragályos átlagvélemények”, „előre gyártott tettek”) is erősítik, s az indulat hevében a túlzásig jut a tagadás követelésében. Ezt az igényt azonban a világ adott bemutatása motiválja. Két négyes jambusi sort két ötödféles jambusi sor keresztez, s a négysoros strófákat finnek megfelelően ölelkező rím (a, b, b, a) fogja össze, drámaiságot és fegyelmezett logikai erőt egyszerre sugallva a személyiség belső érdeke szerint.

A nyugati hadtest

Székely János epikájában az érzelmi és intellektuális átélés éppoly fontos szerepet kap, mint verseiben. Példaszerű egységet tart a valóság ábrázolása és a valóság lírai-intellektuális átélése, értelmezése között. A gondolati élmény fontosságát azzal emeli ki novelláiban, hogy az összetett ábrázolásnak, humornak, groteszknek, érzelmeségnek egyaránt teret engedő retardáló elbeszélésmód olyan cselekményt épít tudatosan, amelyik vagy váratlan fordulata révén hívja elő az elemzés, értelmezés szükségességét, vagy pedig a külső eseményekkel párhuzamosan bemutat egy igazabb, de soha végre nem hajtott — csupán elképzelt — belső cselekményt. Így a megtörtént és elmulasztott ütköztetése válik intellektuális elemzés tárgyává. A *Pálinkás* című novellájában egy katonaló története lesz a kényszerűséget elítélő erkölcsi mérték metaforájává. A ló mindenre képes volt, csak arra nem, amire állandóan kényszerítették, csak hátsónak volt alkalmatlan. Emiatt kínozták, verték. Csak értelmetlen pusztulása után, a boncoláskor derült ki: valamikor megsérült a gerince, ezért nem bírt a hátán terhet cipelni. Így válik a novellában Pálinkás a hajlamok, adottságok megtörésére irányuló erőszak értékpusztításának kifejezőjévé, időtlen érvényű példázatává. *A kutyás német* a menetelést már nem bíró hadifoglyokat napról napra legéppuskázza. Félelemből gyilkol, s az elbeszélő félelemből nem meri őt lelőni, hiába tervezi számtalanszor. Nagy belső epikai feszültséget ad a novellának az, hogy Székely János nemcsak a megtörtént, hanem az elképzelt eseményeket is látványként ábrázolja, érzékletesen megjeleníti.

Novelláinak élményei alapja Székely János gyerekkorának valóságos története, a háború idején volt hadapródiskolai diák, s az egész osztályt Németországba hurcolták. *A nyugati hadtest* (1979) című könyvének novelláiban a háború életanyagát intellektuális és morális magatartáselemzés alapmotívumaivá emelte, a látvány és a példázat egységével. A háborús életanyag az emberi kényszerhelyzetek, a bezártságélmény és a választásra ítéltég vizsgálódásának terepe. Erkölsteremtő felelősség hatja át az írásokat. Az író minden körülményben az etikus magatartás lehetőségét kutatja, kényszerhelyzet-

ben, idomulások közepette, lehajtott fejű engedelmesség szituációiban is a személyiség erkölcsi autonómiáját igyekszik menteni és őrizni.

Caligula helytartója

Drámainak is az erkölcsfilozófiai kérdések és a válaszok mélysége, következetessége a legjellegzetesebb sajátosságuk. A *Caligula helytartója* (1972) című drámájában a hatalom parancsának, muszájának és a közösség, az ember *lehetetlenjének* keresztüzébe került helytartó, Petronius keresi azt a humanista megoldást, mellyel Caligula iránti hűségét, helytartói kötelességét is megőrzi, de tiszteletben tarthatja a nép, az alattvalók jogos, önazonosságukat jelentő integritását, sérthetlenségét is. A két hatalmas erő, Caligula örült parancsa és az egysegesen ellenálló nép ütközése Petronius drámája. Caligula megparancsolja, hogy az ő szobrát állítsák fel a zsidók templomában, a zsidók viszont ennek a lehetlenségét bizonyítják. Petronius lelkiismereti drámája így válik a hatalom mibenlétének elemzésévé a cselekvésre kényszerített, és etikusan dönteni igyekvő ember feszült, minden lehetséges alternatívát felvető megoldást-keresésében. A zsidók az összetartó közösség sérthetlenségét példázzák számára. Papjuk, Barakiás meggyőzi arról, hogy Caligula szobrát lehetetlen bevinni a zsidók templomába, mert ha erőszakkal megteszik, az már nem ugyanaz a templom, „az úr onnét már kiköltözött”. A dráma közegében természetes, hogy a szobor bevitele jelkép, végső soron az a kérdés összegződik benne, hogy a császár, de bármely hatalom óhájára tönkre lehet-e tenni egy népet, a hatalom esztelen kívánságára meg szabad-e alázni egy közösséget. A templom ugyanis szintén jelkép: „A nép szellemi lakhelye. Aki / idegen istent vinne be: a népet / lakoltatná ki önmagából.” Azonban a parancsot sem tagadhatja meg a helytartó, mert azért halál jár, s a szobrot utódja mégis beviheti. Félre sem állhat, le sem mondhat tisztségéről hasonló okból. A cselekvés késleltetése és egyre nagyobb kényszerúsége fokozza a párbeszéd hőfokát. Előbb Petronius és a zsidók vívnak gondolati csatát egymással, ebben a küzdelemben Petronius nemcsak a zsidók jogos igényét ismeri el, hanem az örült hatalomhoz való hűsége is kérdőjeleket

kap, hiszen folyamatosan magáévá teszi Barakiás érvelését, mely szerint:

„A hatalom természetes
Végső határa az a pont, ameddig
Az alattvalók hűsége kitart”.

Petronius ilyen módon egyre inkább a zsidók oldalára kerül, maga is a parancs visszavonásán fáradozik. Ez a kísérlet azonban csak azt eredményezi, hogy végképp leleplezi a hatalom örütségét, cinikus játékát az alattvalókkal. Petroniusnak a nyílt szembeszegülésre nincs lehetősége, így fedezi fel a tétlen hatalmat, a nem-cselekvő hatalmat. De ez is olyan, mintha nyíltan szembeszegülne, halál jár érte. A drámában a felelősségre vonás elmarad, mert Caligulát váratlanul megölik testőrei. Petronius számára azonban ez sem hozhat már felmentést.

Petronius a zsarnoktól függve, a zsarnok Caligula ellen harcolva maga is Caligulává lett, kivégeztette árulással gyanúsított ártatlan testőreit, Luciust és Proburst. Erkölcstelen hatalom helytartójaként Petroniusnak sem sikerülhetett e hatalommal etikusan harcolnia. A nem-cselekvő hatalom és Caligula halálának összekapcsolása a darab példázata szerint arra is rámutat, hogy az erkölcstelen tett és azzal való nyílt és reménytelen szembeszegülés mellett van egy harmadik út is: a hallgatásé, a nem cselekvésé, ez azonban csak kivételes esetekben járható, csak véletlen emelheti érvényre (Caligula halála). Egyébként azonban ez is ellenállásnak minősül (ezért Caligula parancsa Petronius kivégeztetésére), és időlegesen is csak roppant áldozatok árán képviselhető (a testőrök kivégzése). Hiába jön a megváltó véletlen, Petronius számára nincs lelkiismereti felmentés. Székely János drámájának az önkínzó, elemző erkölcsi igényesség, s a költői, gyakran aforisztikusan tömör, intellektuális stílus ad sajátos jelleget.

A másik torony

Az Újhold-Évkönyv 1988/2-es számában jelent meg először ez az esszéregény a szerző megnevezése nélkül, 1983-as évszámmal. Ez

a tény önmagában is jellemzi az erdélyi magyar irodalom nyolcvanas évekbeli helyzetét.

Székely János kisregénye sokrétűen kamatoztatja a kimondhatatlanság, elbeszélhetetlenség modern bizonytalanságát: az elbeszélhetetlenség hangsúlyozása a mű jelentésszerű szervező elvévé válik. Olyan képtelenségről kell számot adnia, amelyiknek húsz éve keresi már a megfelelő kifejezési formáját eredménytelenül. Mégsem hagyhatja elveszni témáját, mert „eredeti alaphelyzetet” fedezett fel, nem tud róla, hogy bárhol valami hasonló történt volna, viszont „a kerek világon mindig, mindenütt ez esett meg”, az ő története tehát „egyediségében egyetemes”. Bár most sem találja a megfelelő művészi kifejezési formát, mégsem halogathatja az írást, mert rohamosan közeledik a katasztrófa, legalább a mű szinopszisát megírja.

A másik torony külső formája szerint valóban kivonat jellegű: apró, egy-két lapnyi terjedelmű, külön (zárójeles) címekkel ellátott fejezetek füzéréből áll. Az egyes fejezetek azonban az esszéregény sajátosságának megfelelően a látvány és az elemző értelmezés egységéből állnak. A történet — végtelenül leegyszerűsítve — az, hogy egy zárt közösségben, ősi szigorú szokásrendben és erkölcsben élő népet a jövevények, a városokban élő idegenek egy elképesztő méretű építkezés érdekei szerint megtörnek, eredeti életformájából kiforgatnak, a kényszerűség változatos eszközeivel felszámolnak. Ennek a folyamatnak vannak lazább, bizonyos mértékű regenerálódást is lehetővé tevő rövidebb periódusai is, de az egész folyamat ördögi terv és kényszerűség szerint folyik. A városiak utat építtetnek a Hargita-Fudzsijamára, majd ott hihetetlen méretű falakat húzatnak föl, sok-sok év után kiderül, hogy ez az épület torony. Az építés érdekében nemcsak a hagyományos emberi kultúrát tették tönkre, hanem a természetet is. Összeomlás szélére jutott az ország. Az építkezést jó ideje már talán csak azért folytatják, mert túlságosan sokba került ahhoz, hogy abba hagyhatnák.

Az abszurd elemek nagyon is valóságosak Székely János regényében, sőt talán az a mű legfontosabb eszméje, hogy aminek abszurdnak kellene minősülnie, az itt a realitás. A fantasztikus és abszurd művészettől elhatárolódni kívánó írói megjegyzések, reflexiók így minősülnek tartalmi elemmé, a valóság abszurd szerkezetének átvilá-

gításává. Éppígy jelentéshordozó funkciója van az előadásmód másik két hangsúlyos elemének: a késleltetésnek és az egyetemes érvényű párhuzamoknak. A késleltetés az egész vállalkozás kényszerűségét nyomatékosítja: ilyen hatalmas építkezésnél normális körülmények között elképzelhetetlen volna, hogy az építők ne tudják munkájuk célját, mibenlétét, hiszen ez meghaladja „emberfajunkról alkotott fogalmainkat”. A késleltetést remekül tölti be újabb s újabb részlettel az író, s ezek a részletek — a besúgórendszer, majd a besúgók besúgói; az építésre kényszerített hegyi lakók bűnbaknak nyilvánítása, üldözése, asszimilálása, nyelvük és nevük szégyellése, bűnjelként viselése; a láncszerű lopásmechanizmus, a sokszor lebukó és mindig főnixként megújuló igazgató; a kényszermunkára hurcolt értelmiség stb. — egyértelműen felismerhetővé teszik a hegyi lakók és az erdélyi magyarság közötti párhuzamot, de az író mindvégig hangsúlyozza művének gondolati jellegét, általános, helyhez nem kötött érvényét. Sőt, maga mutat rá arra, hogy amit ő elbeszél, az lényegében a Gilgames eposz története: „minden pontosan úgy van kínosan készülőtörténetben, ahogy már a világ legelső eposzában is olvasható: amit én most elmesélek (vagy mással művészileg elmeséltetnék), az volta-képpen Enkidu kínszenvedése”. Csakhogy Székely János úgy részletezi a párhuzamokat, hogy azok evidensek legyenek, mégis inkább a különbözőségeken legyen a hangsúly, hiszen itt mégsem Uruk várát építik, annak világos védelmi célja volt, ez pedig egy torony, amelyiknek a célja soha nem derül ki. A hegyilakókat viszont gyakran Enkidunak nevezi az író.

A céltalan építkezés éppen azt leplezi le, hogy ebben a munkában emberi ésszel követhetetlen mechanizmus, hatalmi téboly lehet a végső érv. Azzal mutatja meg a toronyépítés képtelenségét, hogy a „lehetséges válaszok” című fejezetben sorra veszi azokat a találgatásokat, amelyek a dolgoknak értelmet adni akaró emberi természet eredményei. Ezek azonban bármily logikus fejtegetések, igazságukat könnyűszerrel vonják kétségbe maguk az értelmezők is, hiszen semmi bizonyosat nem tudnak, maga az elkészült torony semmit nem igazol, semmire nem használják. Ezek a vélekedések valamennyien egy erőszakkal végrehajtott társadalmi méretű átalakítás katasztrofális elhibázottságáról tanúskodnak.

Székely János regénye egy önmagát túlélt társadalmi struktúra gigantikus méretű pusztítását mutatja meg, mely azzal tér el az emberiség történetében meg-megisméltódó nagy vállalkozásoktól, hogy ennek nincs értelme, nem is volt értelme „vagy ha tán volt is, rég feledésbe merült”. Az építés álcája alatt végzett pusztítással a hatalmi örületben tobzódó diktatúra századunkbeli leleményessége elé tart tükröt az író. Egy abszurd mechanizmus működését mutatja be. Többször említi, hogy ez a szinopszis csak felülnézet, csak a dolgok szerkezetét világíthatja meg, a téma igazi megírása csak alulról, a hegyilakók élményeinek nézőszögéből lehetséges. Ez a fölülnézeti aspektus azonban a tárgy természetéhez is tartozik, hiszen nyilvánvaló a történetből és a reflexiókból, hogy a toronyépítés barbár mechanizmusa megfosztja egyéniségüktől az embereket, még létbeli státusuk is bizonytalanná vált. Maguk sem tudják a rájuk kényszerített önkéntesség különféle változataiban, hogy munkások vagy rabok. Az egységesítő fölülnézet az abszurdítás kollektív érvényét emeli ki. Az életszerű elevenség, szemléletesség mégis jellemzi a művet, egyen-súlyban a reflexív réteggel, hiszen a sorozatos utalás a megírandó igazi műre folyamatosan figyelmeztet, arra, hogy a fogalmi jelentés élményalapja mély és változatos egyéni szenvedés.

Az építés, a torony olyan motívumok, melyek a szocializmushoz kapcsolódtak irodalmunkban. A kiüresedés, a cél elpárolgása, keresése, a fizikai, erkölcsi és szellemi létünket felörlő, majd értelmetlennek minősülő küzdelem, a diktatórikus irányítás, a félelem-mechanizmus, és sok egyéb is közvetlen párhuzamot kínál a szocializmus és a regénybeli toronyépítés között. A regény számos eleme pedig egyértelműen az erdélyi „szocializmusépítés” mélyreható jellemzését adja. Erre azzal is ráirányítja Székely János a figyelmet, hogy állandóan az ellenkezőjét, az egyetemes érvényt hangsúlyozza, sokszor ismétli, hogy nem akar Erdélyről beszélni, nem akar abszurd történetet formálni.